

Soproni Sándor

ELŐZETES JELENTÉS A BÖLCSKEI KÉSŐ RÓMAI ELLENERŐD KUTATÁSÁRÓL

A bölcskei Duna-szakaszon végzett kutatások a víz alatt rejtőző romok alaprajzát még nem tisztázták. Az eddigi kutatások során megfigyelt jelenségek és az előkerült leletek, valamint a helyszíni szituáció alapján azonban már most valószínűsíthető, hogy a ro-

mok a bölcskei római tábor (RADNÓTI-BARKÓ-CZI 1951, 207, Anm. 184; TIR L 34 38) IV. századi ellenőrdjéhez tartozhatnak (1. kép). A kutatás befejezése és a leletanyag részletes feldolgozása előtt a lelőhely jelentőségére való tekintettel szükségesnek tartjuk az eddig előkerült emlékek rövid bemutatását és bizonyos fokú értékelését.

A felkutatott falszakaszok kiterjedése, a falak vastagsága, a vegyes falazási technika – téglá és kő– és az előkerült téglabélyegek a II. Constantius korában, a IV. század közepén épült balparti ellenőrdökre, hídfőállásokra jellemzőek (MÓCSY 1974, 193; SOPRONI 1978, 77–81). A Duna medrének változása következtében – melyről még részletesen szólunk – az eredetileg a folyam bal partján álló erőd maradványai víz alá kerültek.

A bűvárok által felszínre hozott leletek két nagy csoportba oszthatók: a bélyegestéglákra és a köemlékekre. A néhány kisebb kerámiatöredék nem jelentős, különösebb következtetésekre nem alkalmas. Korhatározás szempontjából a leglényegesebbek az előkerült bélyegestéglák.

A bélyegestéglák valamennyije falazótégla, s eddig 9 darabon találtunk különböző bélyegzést, melyek egy elmosódott, olvashatatlan példány kivételével meghatározhatók. Az előkerült példányok mindegyike a jól ismert OF ARN-típushoz tartozik, illetve azok variánsai, közöttük néhány eddig még nem ismert típust képvisel. A legtöbb példánnyal az OF ARN MAXENTI típus van képviselve.

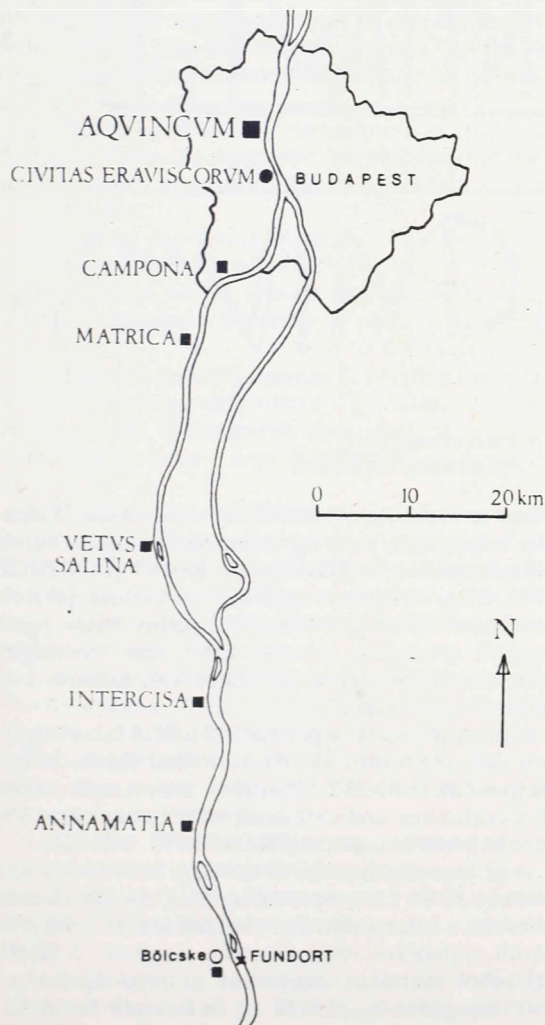
1. OF ARN MAXENTI ARP (2. kép 1). SZILÁGYI 1933, XXVI. t. 19 és LŐRINCZ 1977, Taf. 21/1 típus. Eddig Felsőgöd, Dunaújváros, késő római temető-lelőhelyekről volt ismert.

2–3. OF ARN MAXENTI A VIN (2. kép 2–3). SZILÁGYI 1933, XXVI. t. 21 és LŐRINCZ 1977, Taf. 21/2. típus. 2 példány. Eddigi ismert lelőhelyei: Vindobona, Felsőgöd, Szalki sziget, Dunakeszi, Lugio.

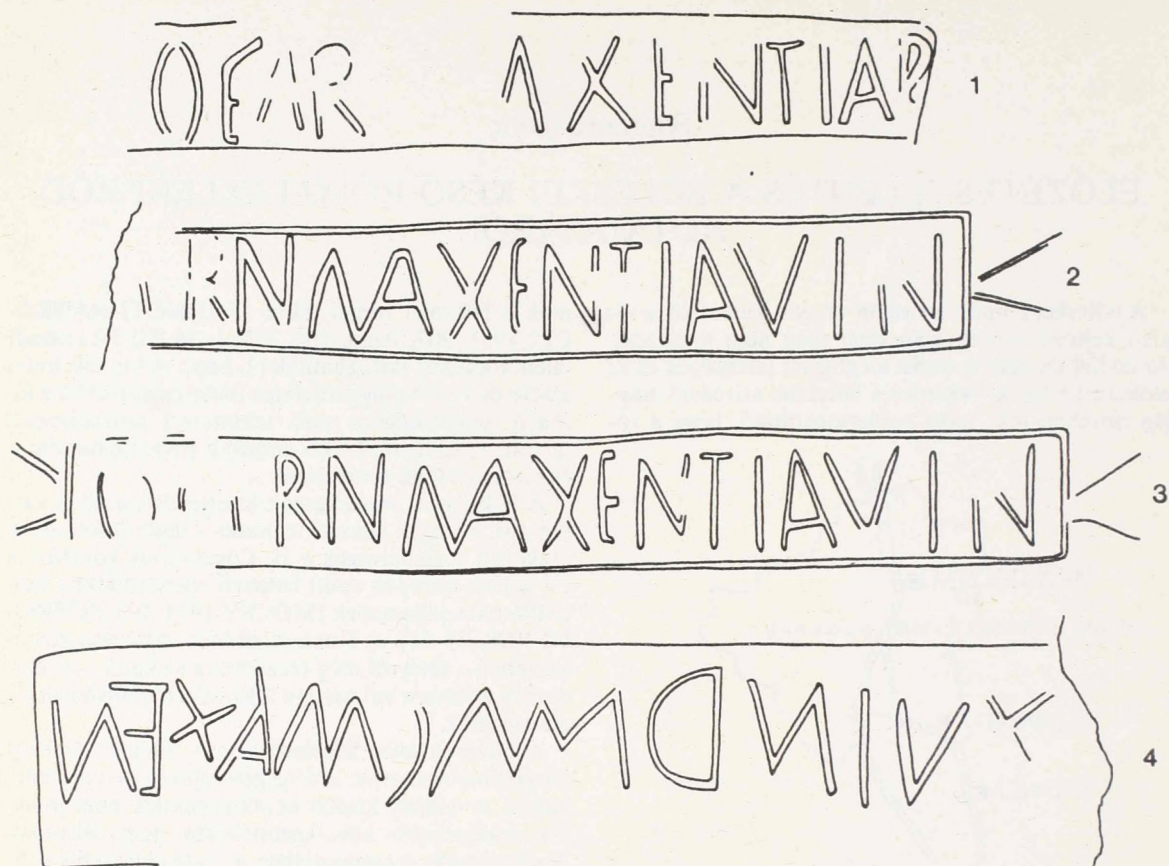
4–5. LEG X VIND MAG MAXENTI (2. kép 4; 3. kép 1). Két töredékes példány, eddig nem ismert típus.

6. LEG X MAG MAXENTI (3. kép 2). Eddig nem ismert típus.

Az OF ARN MAXENTI típusú téglabélyegek a környező limesszakaszon Dunaújvárosból, a Szalki szigetről és Zádor–Imsós ellenőrdjéből ismertek

1. kép Az Aquincum–Bölcske közötti római limesszakasz
Abb. 1. Die römische Limesstrecke zwischen Aquincum und Bölcske

2. kép 1–4: Bélyegestéglák a bölcskei ellenerődéből
Abb. 2. 1–4: Ziegelstempel aus der Gegenfestung von Bölcske

(LŐRINCZ 1979, 39). A típus további változatai a valeriai limesen csak ellenerődökből és hídfőállásokból ismertek (MÓCSY 1958, 100; LŐRINCZ 1977, 27; SOPRONI 1978, 185).

7. LEG X GG VRSICINI CENT (3. kép 3). SZILÁGYI 1933, XXV. t. 6 és NEUMANN 1973, Taf. LXVIII 1713b típus. A valeriai limesen ez a típus eddig még nem került elő.

8. LEG X GG SATVRNINVS (3. kép 4). NEUMANN 1973, Taf. LXVI 1692b típus. Valeriából a közeli Zádor–Ímsós ellenerődjéből ismert egy Saturninus bélyeg (LŐRINCZ 1977, 29–30).

A Bölcskén lelt bélyegestéglák egy jól körülhatárolható csoportba tartoznak, melynek keletkezésében azonban a kutatás nem egységes, hiszen Diocletianus korától (MÓCSY 1974, 269) Valentinianus koráig (ALFÖLDI 1926, I. 82–86; LŐRINCZ 1985, 231–232) terjedő időszakra határozták meg. A legáltalánosabban elfogadott keletkezés II. Constantius kora, a 350-es évek vége (KOLNIK 1977, 187; SOPRONI 1978, 185–187; FITZ 1983, 70), aminek nem mond

ellent az Intercisa táborában legutóbb talált Maxentius bélyeg sem, mely egy olyan épületsorban került elő „die nach 351–354 errichtet wurde” (LŐRINCZ 1985, 231), ez ugyanis egybevág az általunk javasolt keletzéssel. A Diocletianus-kori származtatás egyéb okoktól eltekintve márcsak azért sem lehetséges, mert mint látni fogjuk, az erődbe Diocletianus-kori emlékeket is befalaztak.

Mivel a jelzett bélyegek kivétel nélkül falazó téglakon (lateres) fordulnak elő, az eredeti építési időből származnak (MÓCSY 1958, 104), melyet ezek szerint II. Constantius uralkodásának végső szakaszára, 359 köré kell helyeznünk (SOPRONI 1978, 185–187).

A bélyegestéglákon kívül az eddigi kutatások során mintegy 50 db különböző kőemléket, spoliát sikerült kiemelni a romterületről. A kőemlékek az erőd falai körüli omladékos réteg felszínén feküdtek. A II–III. századból származó emlékeket az erőd építésekor építőanyagként használták fel és falazták be. A korábbi századok leleteit, mint látni fogjuk, a lelelyüinktől északra fekvő településekről vízi úton, hajóval szállíthatták az építkezés helyére. A IV. századi limesépítkezéseknél számtalan esetben használták fel

a korábbi kömlékeket építési anyagként. Az eddig kiemelt kömlékek körül legjelentősebbek a feliratosak: 1990 végéig összesen 24, részben töredékes darabot sikerült kiemelniük, közöttük legnagyobb számban az oltárkövek vannak. A kövek egy része a szekszárdi Wosinsky Mór Múzeumba, más részük a dunaföldvári Vármúzeumba került, az újabban előkerült darabok még Bölcskén vannak.

Az oltárköveket két csoportba oszthatjuk: az első csoportba az általában nagy méretű, díszesebb kivitelezésű, oldalaiikon néha domborművel is díszített oltárkövek tartoznak, melyeket Jupiter Optimus Maximus Teutanus tiszteletére emeltek. Az istenségen kívül általában a mindenkorai császár üdvére és a civitas Eraviscorum boldogulására állították az aquincumi municipium, illetve colonia vezető tisztviselői, többnyire a duumvirek. Amennyiben a felirat a pontos kelteztést is tartalmazza, úgy az minden esetben ante diem III idus Iunias, azaz június 11. A Jupiter Optimus Maximus Teutanusnak szentelt oltárkövek:

1. M(arcus) Ulp(ius) Valentinus és M(arcus) Ulp(ius) Verus, az aquincumi municipium duumvirjei 182. június 11-én állították az oltárkövet I. O. M. Teutanus-nak.

2. L(ucius) Aurel(ius) Silvanus és P(ublius) Proculus Proculinus duumvirek 222–235 között állították oltárkövet I. O. M. Teutanusnak szentelve. A császárnev – Alexander Severus – ki van törölve a feliraton.

3. P(ublius) Ael(ius) Paesens és M(arcus) Aur(elius) Proculus duumvirek oltára 226. június 11-ről, melyet I. O. M. Teutanusnak szenteltek. A császár – Alexander Severus – neve a feliratról ki van törölve (4. kép).

4. 250. június 11-én állította [...] Antoninus Castor duumvir, aki a flamen és aedilis tisztségeket is viselte [I. O. M. Teutanus]-nak, valamint valamennyi istennek és istennőnek az oltárt. A császár – Decius – neve és titulaturája ki van törölve. A dedikáció a letört párkányon volt.

5. Marcus Aurelius Maturus és Marcus Aurelius Valens duumvirek 251. június 11-én állították oltárkövet I. O. M. Teutanusnak és valamennyi istennek és istennőnek szentelve. Trebonianus Gallus és Volusianus császárok neve a feliraton ki van törölve, azonban így is olvasható.

6. M(arcus) Aurel(ius) Tolydeuces, valamint a lovagrendű M(arcus) Aurel(ius) Cimes duumvirek 284. június 11-én [I.] O. [M.] Teutanusnak szentelték oltárkövet Carinus és Numerianus császárok uralkodása idején.

7. A lovagrendű Ael(ius) Exuperatus és Ael(ius) Ulpianus duumvirek [I. O. M.] Teutanusnak, valamint Diocletianus és Maximianus császároknak szentelték 286. június 11-én oltárkövet. A felirat az eddigiektől eltérően nem a civitas Eraviscorumot, hanem fines Eraviscorumot említi.

8. A lovagrendű T(itus) Fl(avius) [...] ius augur és M(arcus) Aurel(ius) Sabinianus quinquennalis I. O. M. Teutanusnak és valamennyi istennek és istennőnek június 11-én állított oltárköve. A császárnevek – DDNN –, valamint a consulnevek ki vannak törölve. A kő feltehetően Philippus vagy Gallienus uralkodása idejéből származhat.

9. A felirat szövegezése alapján a III. század közepéről, vagy második feléből származhat a I. O. M. Teutanusnak szentelt oltárkö, melynek szövege részben a damnálás, részben az erős kopás miatt nehezen olvasható.

10. Egy töredékes oltárkövön lényegében csak a dedikáció olvasható: a követ I. O. M. Teutanus Conservatornak és Juno Reginának szentelték.

11. Egy nagy méretű oltárkö erősen kopott felirata további kutatást igényel, az első sorban a csaknem teljesen kopott Teutanus név olvasható, így semmi kétségünk nem lehet, hogy a kő ehhez a csoporthoz tartozik.

A feliratok másik csoportjába azok az oltárkövek sorolhatók, melyeket legtöbbször katonai személyek Jupiter Optimus Maximusnak szenteltek. Az ala I. Thracum sagittaria veterana és a cohors III Batavorum milliaria equitata szerepel a feliratokon:

12. Ael(ius) Publianus, az ala I T(h)rac(um) vet(erana) praefectusa állította I. O. M.-nek szentelve az oltárt.

13. Ugyancsak az a(la) I T(h)rac(um) v(eterana) praefectusa, M(arcus) Gongius Paternus Nestorianus I. O. M.-nak és a császároknak szentelte oltárkövét.

14. Tul. Annionius Avitus, az ala I T(h)rac(um) vet(erana) praefectusa I. O. M.-nak szentelt oltárköve.

15. Sep(timius) Faustin[us], az ala p(rima) s(agittaria) vet(erana) katonája – rangja nem ismert – I. O. M.-nak állított oltárkövet.

16. M(arcus) Aur(elius) Valens, az ala p(rima) T(h)rac(um) v(eterana) signiferjének oltárköve, melyet I. O. M.-nak dedikált.

17. Mil. Miles, a coh(ors) III Bat(avorum) mil(liaria) eq(uitata) praefectusának oltárköve, ugyancsak I. O. M.-nak szentelve.

18. [Ae](ius?) Iuncus praefectus equitum I. O. M.-nak szentelt oltárköve. Az állító csapatteste nincs megjelölve, feltehetően a trák ala parancsnoka lehetett.

19. P(ublius) Ael(ius) Perpetuus, az aquincumi municipium decuriojának I. O. M.-nak állított oltárköve.

20. Erősen kopott feliratú oltárkö az utolsó sorok néhány betűjével és a VSLM formulával.

21. Császárbázis töredéke. A császár neve – talán Alexander Severus – ki van törölve.

22. Oltárkö töredéke. a feliratról öt, erősen kopott, csaknem teljesen olvashatatlan sor maradt meg.

23. Felirat baloldali kis töredéke ANT betűcsoporttal.

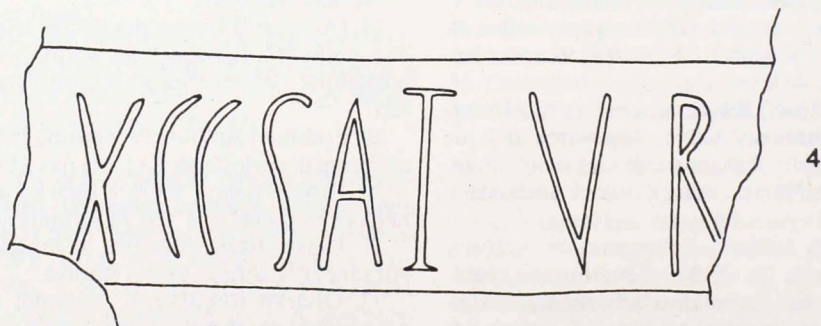
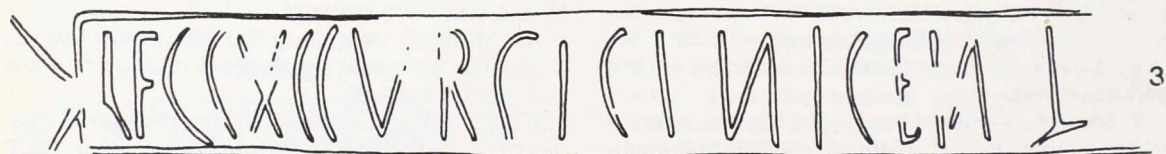
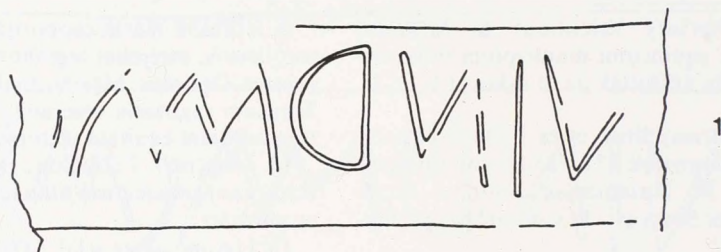
24. Kis felirat töredéke egy betű maradványával.

A fentiekén kívül még egy felirat nélküli oltárkövet is sikerült kiemelni a Dunából.

A feliratokon szereplő, az oltárokot állító polgári és katonai személyek egy kivételtől eltekintve eddig ismeretlenek voltak, más emlékeken neveik nem fordulnak elő. Mindössze a 13. feliraton szereplő M. Gongius Paternus Nestorianus, az ala I Thracum veterana sagittaria praefectusának neve volt ismert (PIR² IV 36, Nr. 191; PFLAUM 1960, nr. 296). Gongius Nestorianus procurator Auggg nnn neve a 208–211 közötti évekből származó poetovioi oltárkövön szerepel (CIL III 4024). Ugyancsak őt, mint a ravennai hajóhad praefectusát említi a 213–217 közötti évekből származó katonai diploma (CIL XVI 138), míg egy rómvárosi ólomcsövön M. Gongius Nestorianus p(raefectus?) neve olvasható (CIL XV 7465). A

felsorolt emlékeken kétségtelenül a mi praefectusunk szerepel, akinek teljes neve emlékünknél alapján M(arcus) Gongius Paternus Nestorianus volt. A procurator vectigali Illyrici tisztség előtti időkben tölthette be az ala I. Thracum veterana sagittaria praefectusi tisztségét a felirat dedikációja alapján 198 után, a II–III. század fordulóján, minden valószínűség szerint a III. század első évtizedében. Az ala parancsnokai között neve eddig nem szerepelt (DEVIJVER 1980).

A feliratokon szereplő további nevek némelyike ugyan már ismert a Birodalomból, azonban mindössze névazonosságról beszélhetünk. Így Aemilius Iuncus (PIR² I 55, nr. 56) és fia (PIR² IV 326, nr. 711) a 18. sz. feliratunkon szereplő praefectus equitummal, Aelius Ulpianus (PIR² I 46, nr. 279) a 286. évi felirat hasonló nevű aquincumi duumvirjével (7. sz. felirat) és Aur(elius) Sabinianus (PIR² I 355, nr. 1598) a 8. sz. felirat flamenjével semmi esetre sem lehet azonos.

3. kép 1–4: Bélyegestéglák a bölcskei ellenerődből
Abb. 3. 1–4: Ziegelstempel aus der Gegenfestung von Bölsce

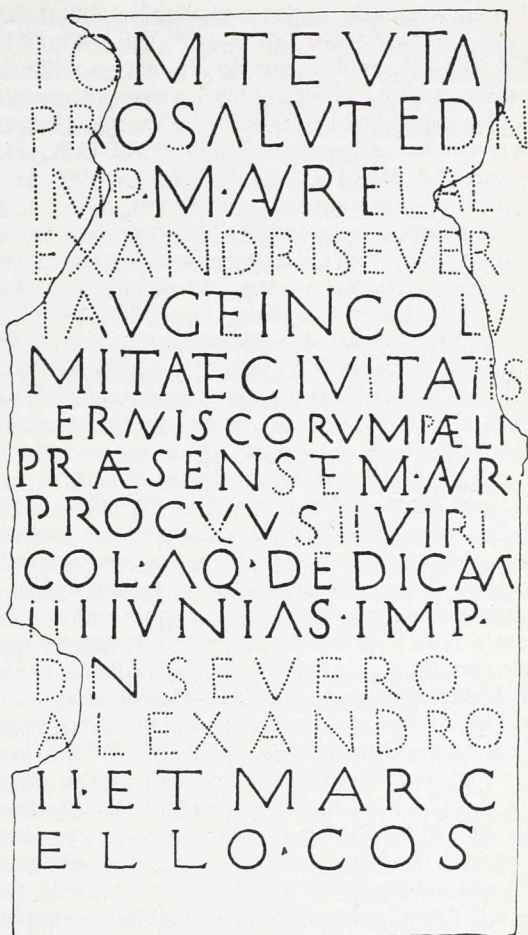
A Teutanus kövekhez legtöbb esetben nagy méretű, profilált bázis is tartozik. Természetesen nem dönthető el pontosan, hogy melyik oltárkőhöz, melyik bázishoz tartozhatott. A másodlagos beépítéshez így nem csak az oltárköveket, hanem a hozzájuk tartozó bázisokat is Bölcskére szállították, amiből arra lehet következtetni, hogy az emlékek még az eredeti felállítási helyükön voltak, amikor összegyűjtötték és elhurcolták őket.

A feliratok szövegéből első pillanatra megállapítható, hogy az építkezéshez a köveket kivétel nélkül a lelőhelyüinktől északra elhelyezkedő limesszakasz településeiről szállították ide.

A Teutanus kövek eredeti lelőhelyére vonatkozóan T. Fl. Titianus oltárköve (CIL III 10418; ALFÖLDI 1939, 108–113) szolgált támpontot: lelőhelye a budapesti Gellért-hegy. A Rezeda utcában előkerült oltárkő megmaradt felirata ugyanis szövegezésében a Bölcskén előkerültekkel mutat feltűnő rokonságot. A Gellért-hegyen előkerült kő, melyet Philippus Arabs korában (244–248) I. O. M. T(eutanus) tiszteletére, valamint császár üdvére és a civitas Eraviscorum boldogulására szentelt T. Fl(avius) Titianus és M. Aur(elius) [...] sajnos töredékesen maradt csak ránk, a felirat befejező része hiányzik. T. Fl. Titianus a felirat szerint augur volt, azonban a bölcskei analógiák alapján csaknem teljes biztonsággal állíthatjuk, hogy társával együtt az aquincumi colonia duumviri tisztségét is betöltötték. T. Fl. Titianus esetében tehát nem eraviscus augurra kell gondolnunk (ALFÖLDY 1960), hanem elsősorban az aquincumi colonia duumvirjére, aki a municipális ranglétrán az augur tisztséget is betöltötte. Természetesen ugyancsak a bölcskei feliratok alapján a gellért-hegyi felirat IOM Tavianus-ra való kiegészítését (VISY 1988a, 111–112) is el kell vetnünk.

A Budapesti Gellért-hegy a civitas Eraviscorum központja volt (MÓCSY 1959, 59–73; BÓNIS 1969; MÓCSY 1974 253; NOVÁKI-PETŐ 1988, 83–99), Teutanus pedig az eraviscusok fő istensége, akit az interpretatio Romana a rómaiak legfőbb istenével, Jupiterrel azonosított (NAGY 1965, 375). Mivel felirataink szövegezése csaknem teljesen megegyezik a Titianus kőével, semmi okunk abban kételkednünk, hogy a Bölcskén lelt oltárkövek eredeti felállítási helye is az eraviscus kultusközpontban (NAGY 1942, 402–408) volt. Itt állíthaták fel a jelek szerint minden év június 11-én az aquincumi municipium majd colonia legfőbb tisztségviselői az eraviscus fő isten, a mindenkori császár és az eraviscus civitas tiszteletére a nagy méretű, általában díszes kivitelezésű, hivatalos jellegű oltárköveiket. Az évenkénti felállításra a 250. és 251. évekből származó feliratok alapján következtethetünk.

Felvetéseinket alátámasztják a Carnuntum melletti Pfaffenberg leletei is. A carnuntumi légióostábor és a colonia szomszédságában fekvő magaslaton – a Pfaffenberg a Gellért-hegy topográfiai analógiájának is te-

4. kép Teutanus oltár felirata 226. június 11-ről
Abb. 4. Die Inschrift des Teutanus-Altars von 11. Juni 226.

kinthető – feltárás alatt álló szentélykörzetben, a „Sacer Mons Karnuntinus”-on (JOBST 1977, 701–720; *ibid.*, 1986, 65–127) több feliratos oltárkő töredéke és 36 oltáralapozás került eddig elő (JOBST 1978, 23). A rendkívül töredékes feliratokból annyi kiténik, hogy azokat szintén egy helyi főistennek, bizonyos Jupiter Optimus Maximus K(...) -nak állították különböző években, de ugyancsak mindig június 11-én (JOBST 1978, 26–28; UŐ 1986, 93–127). A legkésőbbi darab II. Constantius korából, a 340-es évekből származik (JOBST 1978, 27–28). A carnuntumi fő isten nevének kiegészítését, a „K” betű megfejtését csak további szerencsés lelet oldhatja meg. Az eddigi feloldások – pl. Karnuntinus – nem meggyőzőek.

Az oltárkövek állításának napja Carnuntumban és Aquincumban egyaránt június 11-e. A római naptár szerint ez a nap Matralia ünnepe (OVIDIUS Fasti 6, 473–648), amihez feliratainknak s a birodalom más helyeiről ismert, napra keltezett feliratoknak mindez ideig semmi közük sincs (HERZ 1985, 224). Az a ko-

rábbi feltevés, mely szerint a carnuntumi feliratokon és egy székesfehérvári kövön (CIL III 3347; FITZ 1968, 210–211, nr. 48) szereplő június 11-e a Marcus Aurelius vezette hadjárat 172-re keltezett esőcsodájával állna kapcsolatban (JOBST 1978) az újabb kutatók szerint nem állja meg a helyét (HERZ 1978, 1119, ad Anm.317; BIRLEY 1987, 252; WOLF 1990, 15 és Anm.45). Egyrészt egy hispaniai felirat, melyet IOM és a császárok üdvére emeltek 163. június 11-én (IR Galic IV, 61) cáfolja a napnak az esőcsodával való kapcsolatát, másrészt a székesfehérvári felirat feltételezett új keltezése, 172. június 11 (JOBST 1978, 28–30) szemben a korábbi – véleményünk szerint helytálló – 178. évvel (FITZ 1968, 211; ALFÖLDI 1940, 200) ugyancsak cáfolja a napnak az esőcsodával való kapcsolatát. Az új keltezés esetén ugyanis fel kellene tételeznünk, hogy az esőcsoda napján azonnal állítottak egy-egy oltárkövet Aquincumban és Carnuntumban, ami nem valószínű (ALFÖLDY 1987, 343). Egyébként elgondolkodtatónak tartjuk azt a körülményt, hogy a székesfehérvári követ a császárok mellett az aquincumi ordo üdvösségére emelték, ami esetleg arra utalna, hogy június 11-e az aquincumi municipium, s talán a carnuntumi municipium ünnepnapja, talán alapítási napja volt. Ilyen megvilágításban érdemes kiemelni azt a tényt, hogy az általunk már említett feliratokon kívül az egész birodalomból a hispaniai és egy egyiptomi feliraton kívül (IGRR I 240) csak egy aquincumi feliraton fordul elő még egyszer június 11-e. A 237-ből való feliratot (AnEp 1937 208=BudRég 12 1937 127) Silvanus magnusnak szentelték. Ugyancsak itt kell megemlítenünk egy Kiskunlacházáról származó töredékes feliratot (CIL III 10481), melyet a col(onia) splendidis(sima) Aq(uincensium) két tisztségviselője – lehettek Ilviri – 233-ban állították június hó folyamán. Ha a töredék első sorában megmaradt egyetlen és utolsó "M" betűben a mi felirataink alapján az Eraviscorum szó utolsó betűjét tételezzük fel, akkor ezt a Kiskunlacházára nyilván a késői építkezések során elhurcolt követ is a június 11-én Teutanusnak szentelt kövek közé sorolhatjuk. A feliraton csak a hónap neve maradt meg, a napot feltüntető rész letörött, az analógiák alapján nyilván a hó 11. napját jelölő III ID állhatott. Hasonlóan lehetségesnek tartjuk a már említett székesfehérvári kő esetében, hogy azt szintén I. O. M. Teutanusnak szentelték, s a hiányzó elvesztett rész kiegészítése ez lenne.

Június 11-e értékelése a további kutatás feladata, jelentőségére többféle magyarázat is kínálkozik. Figyelemre méltónak tartjuk azt a körülményt, hogy a kelta eraviscusok főistenének, Jupiter Optimus Maximus Teutanusnak és az ugyancsak kelta bójus törzs központjában tisztelt Jupiter Optimus Maximus K(...)nak egyaránt június 11-én állítanak oltárkövet, ami esetleg a kelta őslakosság körébe utalná az ünnepelt napot. Az a tény azonban, hogy az oltárköveket mindkét esetben a helyi főisten tiszteletére és a mindenkori császár üdvére állították, Aquincum eseté-

ben általában a város fő tisztségviselői, arra enged következtetni, hogy esetleg a város alapítással hozzuk kapcsolatba a napot. Sajnos a carnuntumi feliratok töredékes volta miatt a feliratokat állító személyeket nem ismerjük, de valószínűleg itt is hivatalos személyiségekre gondolhatunk csak. Mint ismeretes a két település, Aquincum és Carnuntum egyidőben, Hadrianus uralkodása alatt nyerte el a városi rangot (MÓCSY 1962, 599), ami valószínűsítheti feltevésünket. Természetesen végleges, megnyugtató választ erre a kérdésre nem tudunk adni. Úgy véljük, hogy a carnuntumi és aquincumi példához hasonló jelenséggel számolhatunk a szomszédos Noricumban is, ahol Bedaiumban (RE V Hb. 183) egy bizonyos Jupiter Optimus Maximus Arubianusnak (HOLDER 1896, 229; RE II 1486–1487) és Bedaius Sanctus-nak (HOLDER 1896, 365) állítanak évre keltezett oltárköveket általában a város duumvirjei (CIL III 5581 a.219; 5572 a.237; 11777 a.209; 11778 a.255(?); 11780 a.152; 11779), két esetben pedig az ott állomásozó beneficiariusok az év május 15-én (CIL III 5575 a.226. máj. 15.; 5580 a.219. máj. 15.; KLOSE 1911, 219–225; HERZ 1978, 206–207).

A Teutanus kövek eredeti felállítás helyeül a budapesti Gellérthegy felölhetjük meg, ahol a Pfaffenberghez hasonlóan a szabadban, posztamensekre állítva lehettek a kövek elhelyezve, s ahonnan a IV. század közepén bázisaikkal együtt a találási helyükre, Bölsckére szállították.

A katonasághoz kapcsolható oltárkövek első csoportjába az ala I Thracum veterana sagittaria katonái által állított emlékek (12–16. sz. feliratok) tartoznak. Az ala 118/119-ben Carnuntumból érkezett Intercisába (Dunaújváros), ahol Hadrianus uralkodása alatt állomásozott. Ezt követően Campona (Budapest–Nagytétény) lett a táborhelye, s itt a II. század közepéig követhető nyomon jelenléte (RLiU 92–93; VISY 1988, 89–90; LŐRINCZ 1990, 76). M. Gongius Paternus Nestorianus – aki a III. század elején volt a csapat parancsnoka – felirata alapján az ala emlékei kétségtelenül a nagytétényi táborból származhatnak. A Jupiternek szentelt és a táborparancsnok által állított oltárkövek feltehetően a principia épületében, a táborzentélyben lehettek elhelyezve.

A cohors III Batavorum milliaria equitata Trajanus uralkodása idején, 118/119 körül érkezett Pannonia inferiorba, ahol valószínűleg már ekkor Vetus Salina (Adony) lett a táborhelye (RLiU 98–99; VISY 1988, 96–98; LŐRINCZ 1990, 78).

Ugyancsak az északi szakaszról, Aquincumból származhat a municipium egyik decuriójának felirata (19. sz.) a 124–194 közötti évekből.

A feliratos emlékekről összegezve megállapíthatjuk, hogy azok nagy része a III. századból származik, a Teutanus kövek pedig egy kivételével szintén ennek a századnak az emlékei.

A most előkerült feliratos kőemlékek kapcsán röviden meg kell emlékeznünk a Bölsckéről már koráb-

ban is ismert leletekről. A község mint római kori lelőhely régóta ismert (WOSINSKY 1896, 761–764; TIR L 34, 38). A mi szempontunkból fontos az a körülmény, hogy a „községben minduntalan találnak római sírokat” (WOSINSKY 1896, 763), ami arra utal, hogy a környéken római település, illetve erődítmény állhatott. A községből származó viszonylag szép számú kőemlék, közöttük feliratos emlékek (CIL III 3329 = 10299 = RIU 1018; 3320 = RIU 1017; 10298 = RIU 1015) és néhány más emlék, így a Magyar Nemzeti Múzeum dísznőfőt tartó, bennszülött nőt ábrázoló aediculája (MNM ltsz.: 56.1881.2) és egy domborműtöredék (MNM ltsz.: 26.1889.5) közelebbi lelőhelyét nem ismerjük. Azonban az a körülmény, hogy a CIL két esetben is Nagy László, illetve Nagy Lajos szentandrásai birtokát említi, arra enged következtetni, hogy a bölcskei kövek egy része, vagy talán valamennyi az újból felkutatott bölcskei római táborhoz (1. alább) köthető, mivel a tábor és az egykori Nagy birtok, Szentandrás egymás közelében fekszik. Természetesen nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy egyes emlékek a mi ellenerődünkben származnak, mivel a környékbéli településeken is található olyan kőemlékek, melyekről biztonsággal állít-

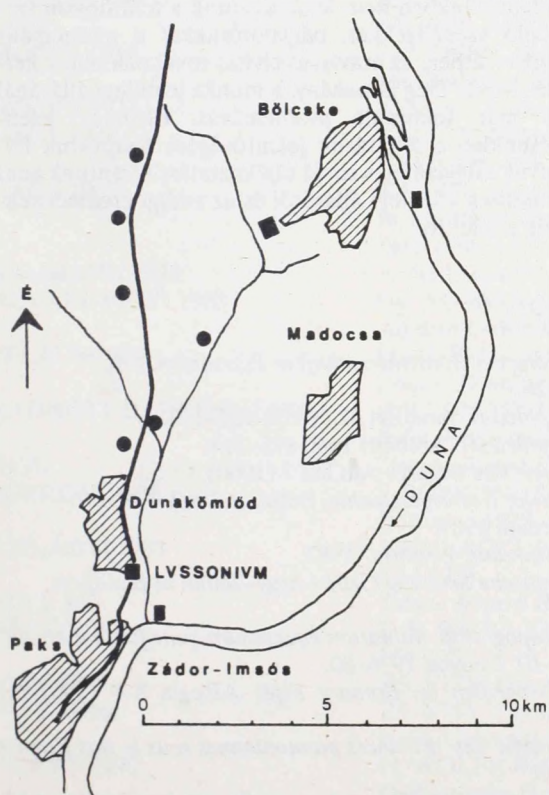
hatjuk, hogy a bölcskei ellenerődéből származnak. Így a solti községi könyvtár udvarán található két sírkőtöredék szőlőinda és kantharosz ábrázolással az erőd közelében fekvő egyik bal parti tanyáról került jelenlegi őrzési helyére, s ugyancsak e romokból származhat a közeli Hartán őrzött kőemlék is.

Az erődben előkerült téglabélyegek, a hozzávetőleges alaprajz, és a megfigyelt falazási technika alapján a Duna medrében található romok egy Duna bal parti hídfőálláshoz tartozhattak. A vízben felkutatott romok azonban ma a Duna jobb partjához esnek közelebb, a hajózó árok is az erőd keleti oldalán helyezkedik el. Hogyan oldhatjuk fel ezt az ellentmondást?

A Duna folyása által kialakított meder kétféleképpen változott ezen a szakaszon az idők folyamán. A mederváltozás egyik jellemző vonása, hogy a Boertörvény alapján a föld forgása következtében az É–D irányú folyamszakaszokon a víz a nyugati partot mossa, pusztítja (IHRIG 1973, 224). Így pusztulhatott el a századok folyamán a jobb parton épült táborok egy része, így Vetus Salina (Adony), Intercisa (Dunaújváros), Annamatia (Baracs), Lussonium (Dunakömlőd) és Lugio (Dunaszekcső) táborai (RLIU 99–113; VISY 1988 97–124).

A Duna medrének másik fő mozgásváltozása, hogy a kisebb-nagyobb meandereket a folyam időnként átvágja, útját megrövidítve új medret alakít ki magának. Egy ilyen természetes átvágás történt a bölcskei szakaszon is még a XVIII. sz. első fele előtt, mivel Mikovinyi Sámuel térképén már ezt az átvágást jelöli főagnak (IHRIG 1973, 226), de még a meander-ág is jelentős. Az eredeti meder, a meander ma a Dunának egy holtága, azonban a légi felvételeken nagyon jól megállapítható a korábbi főmeder vonulata, melynek képzeletbeli bal partján helyezkedik el a mi erődünk. Az átvágás következtében a mederversenyvek megváltoztak, a romok vízbe kerültek s erős pusztulásnak indultak. A mai Duna-meder kialakítása során a környező szakaszokon nagyszabású rendezési és kotrási munkák folytak (IHRIG 1973, 224–225), s ennek során alakultak ki a jelenlegi mederversenyvek.

A Duna medrében felkutatott hídfőállítás – mely eredetileg természetesen a Duna bal partján állt – feltételez egy jobb parti tábor is. Újabbán sikerült az 1950-es évek elején már említett (RADNÓTI-BARKÓCZI 1951, 207, Anm. 184; TIR L 34, 38), de közelebről meg nem jelölt római tábor a terepen ismét felkutatni (5. kép). A tábor a Bölcske községtől DNY-ra, a vasútállomásra és Szentandrásra vezető országút ÉNY-i oldalán helyezkedik el a község és a vasútvonal közötti szakaszon. Ezen a részen az országút melletti platón, mely az egykori áradásos terület mellett fekszik, található a nagy kiterjedésű romterület, mely a felszíni leletek és a terepalakulás alapján egy római táborhoz tartozhat. Az újból felkutatott táborról ÉK-re eső részen, a község belterületén a helybeliek elmondása szerint gyakran kerülnek elő sírok, amikről a korábbi adatok is megemlé-

5. kép A Bölcske–Paks közötti limesszakasz (Visy alapján)
Abb. 5. Die Limesstrecke zwischen Bölcske und Paks
(nach Visy)

keznek (WOSINSKY 1896, 763; GRAF 1936, 108; VÁGÓ 1961, 264–272; VISY 1988, 112).

A római tábornól KÉK-re, csaknem vele szemben helyezkedik el a Duna jelenlegi medrében az ellen-erőd romja. A felszín alakulásából ítélve ezen a szakaszon eredetileg egy sziget lehetett. Az egykori Duna-ág a mai Bölcse község déli végénél ágazott kétfelé és Dunakömlőd–Paks között, Zádor–Imsónál találkozott ismét a két ág. A mintegy 13–14 km hosszú sziget – amely a mai Madocsa község körül helyezkedett el – északi végénél találjuk a bölcseki tábornak a jobb parton és az ellenerődöt a Duna medrében, míg déli végénél a dunakömlödi tábornak és a Zádor–Imsónál hídállást, mely eredetileg szintén a Duna bal partján állt, s a korábbi híradások szerint mintegy 100x55 m alapterületű volt (RLiU 125; VISY 1988, 114).

A bölcseki tábor kapcsán felmerül a kérdés, mi lehetett a tábor római kori neve, a források alapján meghatározható, eldönthető-e a kérdés? A minket érintő szakaszon az antik források az alábbi táborok nevét őrizték meg:

Annamatia (It. Ant. 245, 2; Tab. Peut.; Not. Dign. occ. 33, 39; Geogr. Rav. 220 2), amit a kutatás a baracsi táborral azonosít. A Duna folyása irányában a következő név *Lussonium* (Ptol. II. 15,4; It. Ant. 245, 1; Tab. Peut.; Not. Dign. occ. 33, 26, 40 és 57; Geogr. Rav. 220, 1), mely a dunakömlödi táborral lenne azonos. Ettől délre *Alta Ripa* tábora következik (It. Ant. 244, 5; Tab. Peut.; Not. Dign. occ. 33, 27 és 41), melyet Tólnával szokásos azonosítani. Ezek az azonosítások első sorban az Itinerarium Antonini mérföldtávjait veszik alapul, mely a Lugio (Dunaszekesd)–Ripa Alta–Lussonium távolságot 47 római mérföld-

ben (It. Ant. 244, 2–245, 1), tehát mintegy 69 km-ben adja meg, ami a két helység – Dunaszekesd és Dunakömlőd – közötti tényleges távolsággal pontosan megegyezik. Ami mégis kétkedésre ad okot, az a körülmény, hogy Tólna területén, ahol Alta Ripa tábornak állnia kellett volna, nem ismerünk semmiféle római települést, vagy tábornak (GRAF 1936, 109; RLiU 110; VISY 1988, 116–117), mindössze halvány utalásokat arra vonatkozóan, hogy a tábornak esetleg a Duna teljesen elpusztította (WOSINSKY 1896 655–656). Maga az Alta Ripa név egyaránt jelenthet magas és mély partot, azonban úgy véljük, hogy a név értelmezése a dunakömlödi táborra mindkét értelemben illik, hiszen a magas partoldalon elhelyezkedő tábornak alatt mélyen lenn fekszik a vízpart. Ugyanezt Tólnáról nem mondhatjuk el. Ebben az esetben lehetséges, hogy a bölcseki tábornak esetleg Lussoniummal azonos. Ezt az azonosítást természetesen csak feltételelesen fogadhatjuk el, az azonosítás még további bizonyításra szorul.

A bölcseki Duna-szakasz ellenerődjének kutatása még koránt sem fejeződött be. Az erőd pontos alaprajzának tisztázása, a még fellelhető emlékek kiemelése egyrészt, másrészt a már felszínre hozott feliratok részletes feldolgozása még hátra van. Előzetes jelentésünkben nem foglalkoztunk a feliratokon szereplő személyekkel, pályafutásukkal a municipális szervezetben, az *eraviscus civitas* továbbélésének kérdésével és még jó néhány, a munka jelenlegi állásánál is már felmerült problémával. Előzetes jelentésünkkel a feltárások jelentőségére óhajtottuk felhívni a figyelmet, s rövid tájékoztatást kívántunk adni a munka jelenlegi állásáról és az eddigi eredményekről, leletekről.

IRODALOM

- ALFÖLDI 1926
 ALFÖLDI 1939
 ALFÖLDI 1940
 ALFÖLDY 1960
 ALFÖLDY 1987
 BIRLEY 1987
 BÓNIS 1969
 DEVIJVER 1980
 FITZ 1968
 FITZ 1983
 GRAF 1936
 HERZ 1978
 A. ALFÖLDI, *Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. I–II*. Berlin–Leipzig 1924–26.
 A. ALFÖLDI, *Epigraphica II*. ArchÉrt 52 (1939) 101–113.
 A. ALFÖLDI, *Epigraphica III*. ArchÉrt 1940 195–214.
 G. ALFÖLDY, *Pannoniciani augures* AntTan 7 (1960) 37–52.
 G. ALFÖLDY, *Römische Heeresgeschichte*. Beiträge 1962–1985. MAVORS III. Amsterdam 1987.
 A. BIRLEY, *Marcus Aurelius*. London² 1987.
 É. BÓNIS, *Die spätkeltische Siedlung Gellért-hegy–Tabán in Budapest*. Budapest 1969.
 H. DEVIJVER, *Prosopographia militarium equestrum quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum. I–III*. Leuven 1976–80.
 J. FITZ, *Römische Inschriften im Komitat Fejér*. ARegia 8–9 (1967–68) 197–214.
 J. FITZ, *L'administration des provinces pannoniennes sous le Bas Empire romain*. Bruxelles 1983.
 A. GRAF, *Übersicht der antiken Geographie von Pannonien*. DissPann I/5. Budapest 1936.
 P. HERZ, *Kaiserfeste der Prinzipatszeit*. ANRW 16/2. Berlin–New York (1978) 1134–1200.

- HERZ 1985 P. HERZ, *Untersuchungen zum Festkalender der römischen Kaiserzeit nach datierten Weih- und Ehreninschriften*. Inaug. Diss. Mainz 1985.
- HOLDER 1896 A. HOLDER, *Alt-celtischer Sprachschatz I*. Leipzig 1896.
- IHRIG 1973 D. IHRIG (szerk.), *A magyar vízszabályozás története*. Budapest 1973.
- IR Galic IV J. L. FERNANDEZ, *Inscriptiones romanas de Galicia IV*. Santiago de Compostela 1968.
- JOBST 1977 W. JOBST, *Carnuntum. Der Pfaffenberg als Sacer Mons Carnuntinus*. ANRW II/6. Berlin–New York (1977) 701–720.
- JOBST 1978 W. JOBST, *11. Juni 172 n. Chr. Der Tag des Blitz- und Regenwunders im Quadenland*. Sitzungsab. d. Öster. Akad. d. Wissensch. Phil.–hist. Kl. Bd. 335. Wien 1978.
- JOBST 1986 W. JOBST–D. KNIBBE–G. KREMER–H. THÜR, *Carnuntum Pfaffenberg 1985*. Carnuntum JB 1986 (1987) 65–127.
- KLOSE 1911 O. KLOSE, *Über Bedaium*. JfA 5 (1911) 219–225.
- KOLNIK 1977 T. KOLNIK, *Cífer–Pác. Eine spätrömische Station im Quadenland? Limes*. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses. Budapest (1977) 181–197.
- LÓRINCZ 1977 B. LÓRINCZ, *Pannonische Stempelziegel I. Limesstrecke Annamatia–Ad Statuas*. DissArch II/5. Budapest 1977.
- LÓRINCZ 1979 B. LÓRINCZ, *Pannonische Stempelziegel II. Limesstrecke Vetus Salina–Intercisa*. DissArch II/7. Budapest 1979.
- LÓRINCZ 1985 B. LÓRINCZ, *Spätrömische Reichsbeamten und die pannonische Ziegelstempel*. Zeitschr. f. Papyrologie und Epigraphik 61 (1985) 229–243.
- LÓRINCZ 1990 B. LÓRINCZ, *Segédcsapatok*. In: *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest (1990) 72–82.
- MÓCSY 1958 A. MÓCSY, *Die spätrömische Schiffslände in Contra Florentiam*. FolArch 10 (1958) 89–104.
- MÓCSY 1959 A. MÓCSY, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. Budapest 1959.
- MÓCSY 1974 A. MÓCSY, *Pannonia and Upper Moesia*. London–Boston 1974.
- NAGY 1942 T. NAGY, *Vallási élet Aquincumban*. In: *Budapest Története I/2*. Budapest (1942) 386–463.
- NAGY 1965 T. NAGY, *Quelques aspects de la romanisation dans la Pannonie Orientale*. In: *Huitième Congrès International d'Archéologie Classique (Paris 1963)*. Paris (1965) 375–381.
- NEUMANN 1973 A. NEUMANN, *Ziegel aus Vindobona*. RLÖ 27. Wien 1973.
- NOVÁKI–PETŐ 1988 Gy. NOVÁKI–M. PETŐ, *Neuere Forschungen im spätkeltischen oppidum auf dem Gellértberg in Budapest*. Acta ArchHung 40 (1988) 83–99.
- PFLAUM 1960 H.–G. PFLAUM, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut Empire Romain II*. Paris 1960.
- RADNÓTI–BARKÓCZI 1951 A. RADNÓTI–L. BARKÓCZI, *The distribution of troops in Pannonia inferior during the 2nd century a.d.* Acta ArchHung 1 (1951) 191–226.
- RLiU *Der römische Limes in Ungarn*. Székesfehérvár. Szerk. J. Fitz.
- SOPRONI 1978 S. SOPRONI, *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*. Budapest 1978.
- SZILÁGYI 1933 J. SZILÁGYI, *Inscriptiones tegularum Pannonicarum*. DissPann II/1. Budapest 1933.
- TIR L 34 *Tabula Imperii Romani L 34*. Budapest 1968. Szerk. S. Soproni.
- VÁGÓ 1961 E. B. BÁGÓ, *Későrómai sírok Intercisában és Bölcskén*. ArchÉrt 88 (1961) 264–272.
- VISY 1988 ZS. VISY, *Der pannonische Limes in Ungarn*. Budapest 1988.
- VISY 1988a ZS. VISY, *Der Kult der kleinasiatischen Götter in Pannonien*. Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis 1988. 107–129.
- WOLFF 1990 H. WOLFF, *Welchen Zeitraum stellt der Bildfries der Marcus–Säule dar? Ostbairische Grenzmarken*. Passauer Jb. 32 (1990) 9–29.
- WOSINSKY 1896 M. WOSINSKY, *Tolnavármegye az őskortól honfoglalásig II*. Budapest 1896.

VORLÄUFIGER BERICHT ÜBER DIE ERFORSCHUNG DER SPÄTRÖMISCHEN GEGENFESTUNG IN BÖLCSKE

Auszug

Im Donaubett gelang es während der Forschung einen etwa 80 mal 60 m großes Ruinenfeld, einen beinahe viereckigen Festung zu identifizieren. An drei Seiten grenzen feste Mauer ein tiefer liegenden Fläche. Die östliche Mauer wurde – vielleicht durch die Bombardierung – teilweise zerstört und an westlichen Seiten zogen wahrscheinlich zwei, parallele Mauer. Aufgrund des vermutlichen Grundrißes und der Ziegelstempel – die zur sog. OF ARN-Gruppe gehören –, sowie der Situation an Ort und Stelle sind zweifelsohne Reste einer linksufrigen Festung in der Donau verborgen. Die Ziegel von OF ARN-Typ kommen auf dem Limes der Provinz Valeria fast ausschließlich in den linksufrigen Brückenköpfen bzw. Festungen zum Vorschein. Da es sich um Mauerziegel handelt, stammen diese zweifelsohne aus der Bauzeit. Die Forschung datiert diese Ziegelstempel im allgemeinen auf die Zeit des Konstantius II.

Neuerdings ist es uns gelungen, das früher schon bekannte Römerlager von Bölcske südwestlich von dem Dorf wieder aufzufinden. Unsere Festung in dem heutigen Donaubett liegt gegenüber diesem Punkt, an der andere Seite des ehemaligen Donaubettes. Vor dem 18. Jh. hat der Strom seine Krümmung bei Bölcske durchgeschnitten, so kamen die Ruinen in die Mitte des Flußes.

Außer den gestempelten Ziegeln gelang es mehr als 60 Stücke von verschiedenen Steindenkmälern, Spolien aus dem Flußbett an die Oberfläche zu bringen. Diese früheren Denkmäler aus dem 2–3 Jh. wurden als Baumaterial in die Mauern der Festung eingebaut. Bislang kamen von den Denkmälern 21 Altarsteine mit Inschrift und einige kleine Inschriftbruchstücke zum Vorschein. Die Altarsteine gehören in zwei größere Gruppen:

In die erste Gruppe gehören die allgemeinen, zuweilen 2,2 m hohen, zu Ehren des Jupiter Optimus Maximus Teutanus, sowie zum Heil des Kaisers und Sicherheit der civitas Eraivscorum gestellten Altarsteine. Die Inschriften wurden im allgemein von den Duumviren der Aquincumer colonia gestellt und

insofern auch die Datierung angegeben ist, so ist diese jedesmal (ante diem) III. idus Iunias, d.h. der 11. Juni. Die Kaisernamen sind in sämtlichen Fällen getilgt (damnatio memoriae) und schwer oder überhaupt nicht lesbar. Die Inschriften stammen aus dem 2–3 Jh., die jüngste datierte aus dem Jahre 284, bzw. 286.

In die zweite Gruppe gehören die dem Jupiter Optimus Maximus dedizierten Altarsteine. Unter diesen wurden 3 Inschriften von den Präfecten der ala I Thracum veterana sagittaria bzw. in einem Fall von ihren signifer gestellt. Die ala stationierte von 118/119 im Lager von Campona (Budapest–Nagytétény). Einen weiteren Altar stellten die Soldaten und der Präfect der im Lager von Vetus Salina (Adony) stationierenden cohors III Batavorum. Es ist noch ein Altarstein mit Inschrift zu erwähnen, den ein Dekurio des Aquincumer Munizipium – also vor 194 – dem Jupiter gewidmet hat. Auf der Kaiserbasis ist der Name des Herrschers durch die damnatio unleserlich.

Die Inschriftsteine stammen ohne Ausnahme ursprünglich von Fundorten, die nördlich der Festung von Bölcske, oberhalb der Donau liegen.

Die ursprüngliche Errichtungsstelle der dem Jupiter Optimus Maximus Teutanus gewidmeten Altarsteine dürfte zweifelsohne das Zentrum der Civitas Eraivscorum, der Gellértberg zu Budapest gewesen sein, von wo uns schon früher ein Altarstein mit ähnlicher Inschrift bekannt wurde. Jupiter Optimus Maximus Teutanus war der Hauptgott der keltischen Stämme der Eravisker.

Die Forschungen sind bei weitem nicht beendet, jedoch werfen die auch schon bislang zum Vorschein gekommenen Funde zahlreiche historische, religionsgeschichtliche, prosopographische usw. Probleme auf. Die Erschließung möchten wir auch in den folgenden Jahren fortsetzen, zur ausführlichen Beschreibung und Erörterung der aufgetauchten Probleme kann es aber nur nach Vollendung dieser Forschungen kommen.